

КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВЦІВ ТА ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ З ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (друга третина XIX – поч. XX ст.)

В статті аналізується практична діяльність науковців та земських діячів Херсонської губернії по дослідженню етнічної історії південної України другої третини XIX – початку XX століття.

Ключові слова: болгары, чехи, етнічні групи, етнографія.

"... Соромно жити в краї і не знати ні самого краю, ні його людності .." вважав Володимир Антонович – видатний історик України¹.

Реформи початку 60-х років XIX ст. у Російській імперії, пожвавлення українського громадсько-культурного руху сприяли проведенню масштабних суспільно-економічних досліджень української території. Помітне підвищення інтересу до історії краю, колекціонування предметів старовини активізували пошуково-дослідницьку роботу як окремих аматорів, так і вчених з наукових товариств, що діяли в той час.

Дослідження історії земств у регіонах дозволяє скласти певну уяву про розвиток культури, народної освіти, медицини, статистики, агрономії, кооперації на Україні. Наприкінці XIX століття на місцях без земської участі вже не вирішувалося жодне з питань соціально-економічного та культурного характеру.

Історико-краєзнавча діяльність повітових, губернських земських установ сприяла вивченню історії краю, становленню музеєзнавства, розвитку справи охорони пам'яток історії та мистецтва. Завдяки цьому активізувався рух із дослідження історії етнічних меншин, їхньої культури, фольклору.

Дослідження минулого та сучасного етносів, що проживають в нашій державі, дозволяє краще визначити роль і місце корінного народу в середовищі інших. Сучасні етнокультурні процеси в Україні значною мірою зумовлені взаєминами народів, що склалися в минулому, рівнем їх соціально-економічного та культурного розвитку.

Мета публікації – акцентувати увагу на краєзнавчих дослідженнях науковців і земців південної України на прикладі Херсонської губернії.

Об'єктом дослідження є земські установи Херсонщини, їх культурно-освітні заклади та наукові товариства, що охоплює історичний період, починаючи з другої третини XIX – до 20-х років XX століття.

Висвітлюються історія та практична діяльність окремих земств, наукових осередків та культурно-освітніх закладів, які тісно співпрацювали з місцевими органами самоврядування. Цінним джерелом при дослідженні етнічних процесів в регіоні є праці А.Скальковського, П.Кеппена, О.Клауса, О.Афанасьєва-Чужбинського, А.Шмідта, Д.Багалія². За радянських часів розробляли цю проблему О.Дружиніна, В.Кабузан³ та інші. Відомий український етнограф та історик В.Наулко також відносно вже давно займається дослідженням історії національних меншин України⁴. Протягом останніх п'ятнадцяти років серед наукового доробку українських

вчених з'явилося ряд праць Я.Бойка, П.Лаврива, О.Данильченка⁵, журнальних публікацій та дисертаційних досліджень.

Земська джерельна база є досить багатою та різноманітною. Це ґрунтовні комплексні праці відомих дослідників минулого Б.Б.Веселовського, І.П.Білоконського, З.Г.Френкеля⁶, історичні описи земської діяльності, підготовлені на місцях, в основному до ювілейних дат. Окремі видання та публікації земських діячів регіону, значна спадщина наукових товариств і комітетів. Тихон Іванович Осадчий (1866 – 1945), відомий на Херсонщині землець, статистик, дослідник історії та етнографії краю, описав традиційне звичаєве право населення степового Побужжя, яке являло собою систему правових норм і звичаїв, що були принесені переселенцями з тих місцевостей, звідки вони прибули. Українське населення регіону зберігало елементи звичаєвого права, які акумулювали досвід ранніх періодів своєї історії. Норми звичаєвого права були обов'язковими для всіх членів громади та підтримувалися передусім силою громадського осуду. Сільська громада виконувала функції низової адміністративної одиниці, підпорядкованої державній владі⁷.

З розвитком земської, чи як її ще називали, неофіційної статистики, краєзнавча джерельна база почала розширюватися. Об'єктом досліджень земських статистиків стали переважно конкретні населені пункти⁸. У дослідженнях земці так чи інакше торкалися питань місцевої історії, етнографії, географії, топоніміки. До цього їх спонукали програми статистичних досліджень. Деякою мірою можна вважати, що земства стали центрами краєзнавчих досліджень. У 1887 році відбувся перший з'їзд земських статистиків, на якому була прийнята програма краєзнавчих досліджень. В основі якої були п'ять розроблених раніше програм опитування: загально-етнографічна, економічна, спеціальна з вивчення вірувань і легенд, мовна та звичаєвого права, якими користувалися дослідники кінця 60-х – 70-х років. Прикладом досліджень цього періоду може слугувати стаття, надрукована в Херсонських єпархіальних відомостях "Заметки о современном религиозно-нравственном состоянии молдавского населения в Новороссийском крае"⁹. Це свідчить про те, що вже на той час в Україні сформувалися краєзнавчі сили в особі вчителів, священників, урядовців, і не тільки в Києві, а й на периферії: у губернських і повітових містах.

Краєзнавча робота, що була започаткована в першій половині XIX століття та продовжена в 70-х роках діячами культури й освіти, які працювали самостійно чи в наукових товариствах та комітетах, і, піднесена на високий науковий рівень, тривала до початку XX століття.

Здобутки в цій справі мав статистичний комітет Новоросійського краю – Півдня України. Його співробітники опублікували численні праці з історії, статистики та етнографії. Багатством різноманітного місцевого матеріалу відзначається "Опыт статистического описания Новороссийского края" (дві частини, 1850 – 1853). Очолював комітет відомий науковець того часу Аполлон Скальковський, завдяки якому чимало було зібрано невідомих до того часу документів, збережені архіви коша Запорізької Січі. Серед них є праці, присвячені колоністам, які в той період переселялися на південь України, наприклад "Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае" видана 1848 року в Одесі.

Переселення болгар до Російської імперії, і в першу чергу на територію південної України, було зумовлене національними та релігійними чинниками. Поневолені турками, болгари зазнаючи значних утисків, змушені були залишати рідні землі та селитися в далеких від Батьківщини краях. Росія намагалася скористатися цією ситуацією, переслідуючи свою політичну та економічну користь.

Компактному болгарському поселенню на Миколаївщині більше як двісті років. Згідно указу від 9 січня 1802 року головний суддя іноземних колоній Новоросійського краю, прибувши до Одеси, привів до присяги болгарських переселенців. Перших прибульців облаштували в Херсонській губернії, дві колонії отримали назву Малий Кючук поблизу м. Одеси та Тернівка неподалік від Миколаєва, де річка Інгул впадає до Південного Бугу¹⁰.

До 1798 року в Тернівці мешкали полонені під Очаковом та Ізмаїлом турки, які згодом залишилися на постійне проживання в Росії. Болгарські емігранти – вихідці з Малого Тирнова та села Червень Андріанопольського вілаєту в кількості 16 сімей до Тернівки переселилися 1802 року. Чисельність болгар швидко зростала, і вже в сімейних анкетах за 1807 рік зазначалось 566 осіб¹¹. На середину 90-х років у Тернівській волості проживало 3176 болгар¹².

Болгарські родини отримали земельні наділи, трохи більше, ніж 50 десятин, які потім передавалися у спадок, пільгові позики, кормові гроші. Займалися болгари вирощуванням ячменю, пшениці, особливо полюбляли такий сорт як арнаутка, а також городництвом, садівництвом й виноградарством.

Етнічна культура і мова тернівських болгар довгий час відзначалася своєю самобутністю. Переселенці принесли з собою багатий пісенний фольклор, зразки усної народної творчості, своєрідний родинний устрій, звичаї та традиції. Головою родини завжди був чоловік, переважно батько. Дружина-мати займалася хатніми справами, працею у дворі та городі, вихованням дітей. Вона зберігала народні традиції й передавала своїм дітям. У болгарських родинях слово старших було законом як і повага до людей похилого віку. За традицією болгарського народу, заміжня жінка носить ім'я чоловіка. Якщо чоловік Степан, то для сусідів та знайомих вона "Степаница", що подібне до звичаю і в українців. Громаду болгар очолювали старійшини, чоловік представляв сім'ю як її голова, був єдиним розпорядником сімейної власності, досить довго зберігав своє авторитарне керівництво. Нерівноправність жінки і чоловіка в болгарських родинях зберігалася довго. Шлюб мав важливе значення в житті болгар, без якого ні чоловік, ні жінка не могли стати повноцінними членами суспільства.

Наш земляк Сергій Ілліч Цвєтко (1884 – 1946), який був родом з Тернівки, досліджував культуру та побут тернівських болгар. Закінчивши Новоросійський університет в Одесі, працював вчителем української мови, а згодом викладав у багатьох інститутах Одеси, був членом етнографічно-діалектичної секції Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. Сергій Цвєтко провів велику роботу зі збору, болгарських народних пісень, звичаїв. В 20-х роках ХХ століття його статті були надруковані в "Етнографічному віснику" та "Віснику Одеської комісії краєзнавства при ВУАН".

Сьогодні Тернівка – один з районів міста Миколаєва, де проживає 4198 болгар, поруч з ними мешкають українці, білоруси, росіяни, молдавани, корейці, азербайджанці, гагаузи. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року всього на Миколаївщині проживає 5614 болгар.

Плідною є діяльність товариства болгарської культури Христа Ботєва, яке активно співпрацює з науковцями України та Болгарії. Болгари внесли свій вклад в українську історію та культуру, збагативши етнічну, соціальну, релігійну і культурно-побутову палітру нашої південної України.

Внаслідок реформи самоврядування 1864 року та створення у Лівобережній Україні земств почала розвиватися неофіційна земська статистика. Об'єктом досліджень земських статистиків стали переважно населені пункти.

Серед відомих особистостей того часу в нашому краї хотілось би згадати Володимира Миколайовича Ястребова, 150-річчя з дня народження якого відзначали в 2005 році, українського етнографа, археолога, фольклориста. Наукову діяльність він розпочав, навчаючись у Новоросійському університеті на історико-філологічному факультеті. Великий вплив на молодого студента мали лекції відомих вчених того часу Ф.Успенського, Ф.Бруна, і особливо філолога, професора слов'янознавця В.Григоровича. Майже одночасно зі своїм вчителем В.Григоровичем після закінчення університету Ястребов переїжджає до повітового містечка Єлисаветграда, де до кінця життя працював учителем земського реального училища. За спогадами учнів, викладачем був зразковим і користувався великою повагою серед них. Крім викладацької діяльності молодий історик серйозно почав займатися дослідженнями в галузі історії, археології, етнографії та фольклористики. Серед активних помічників В.Ястребова слід назвати: священика В.Никифорова, який займався збиранням місцевої старовини; книгаря, етнографа В.Менчиця, що прекрасно знав український фольклор; колегу – вчителя малювання П.Крестоносцева та колишню ученицю, а згодом і вчительку Ганну Тобілевич. При училищі В.Ястребов створив музей, що мав історичний та географічний відділи. Колекція музею була настільки цінною, що в 1884 році з дозволу Правління училища була експонована в Одеському університеті на археологічному з'їзді. Предмети колекції зацікавили науковців, які відзначали унікальність окремих з них. В 1886 році в "Сборнике Херсонского земства" науковець подає статтю "Сведения об археологической коллекции при Елисаветградском земском реальном училище"¹³.

Головною науковою працею В.Ястребова були "Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии". В цю книгу увійшли матеріали, зібрані вченим у відповідності з програмою краєзнавчих досліджень, виданою до Одеського археологічного з'їзду (1884 р.). Книга складається з двох частин: "Суеверия и обряды" та "Легенды, сказки и рассказы".

Серед наукового доробку вченого є дослідження, присвячені багатьом етносам, що проживали на той час в цьому регіоні, наприклад "Греки в Елисаветграде". Працюючи над своєю основною працею "Материалы по этнографии Новороссийского края", що була видана в 1894 році в Одесі, науковець відвідав болгарське поселення, де зібрав і описав візерунки, писанки, гребінці. Краєзнавець відзначав, що незмінною залишилася в болгар традиція носити протягом літа "абички" – одяг із чорного саморобного сукна з великим синім поясом. Болгарки і взимку, і влітку користувалися власно пошитим одягом і взуттям. Чоловічий одяг в основному був з вовни та овечої шкіри.

Статті В.Ястребова публікувалися в "Киевской старине", "Этнографическом обозрении", в одеському журналі "По морю и суше" та в одному з наукових французьких журналів. Археологічні огляди та звіти про розкопки не раз подавалися науковцем в "Записках Одесского общества Истории и Древностей", "Древностях Московского Археологического общества". З кінця 80-х років Володимир Миколайович був членом історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, дійсним членом Імператорського товариства історії та старожитностей, що діяло в м. Одесі, членом-кореспондентом церковно-археологічного товариства при Київській Духовній Академії, співробітником Петербурзької Археологічної Комісії.

Микола Сумцов у своїй праці "Современная малорусская этнография" відзначав, що В.М.Ястребов працює для науки, для народної самосвідомості та просвіти, є всі підстави вважати його не тільки "тягловим робітником", але й "собратом по науці"¹⁴.

Наукова діяльність В.Ястребова була продовженням справи знаменитого вчителя, професора В.Григоровича. Від нього він засвоїв увагу й пошану до різних націй і ставився з великою любов'ю і шаную до українців. Бувши родом з Самарської губернії, став діяльним українським патріотом.

В період з 1887 по 1914 роки на місцях почали діяти вчені архівні комісії. Завданням яких було виявляти, описувати, аналізувати писемний і друкований документальний матеріал, що стосувався місцевої історико-культурної спадщини; охороняти, зберігати і досліджувати його; засновувати історичні архіви, музеї, бібліотеки. До складу комісій входили дійсні і почесні члени наукових товариств, нештатні працівники, а також фахівці з різних наук. Навколо цих наукових інституцій гуртувалося багато осередків місцевих краєзнавців, координувалася їх діяльність. На першому з'їзді представників архівних комісій, що відбувся в травні 1914 року, зазначалося, що ці комісії відіграли велику роль не тільки в комплектуванні, упорядкуванні місцевих архівних фондів, але й у розгортанні краєзнавчих пошуків.

В нашому південному регіоні крім болгар (про яких згадувалося вище), що проживають компактно, здавна, поруч з українцями мешкають представники різних народів. Хотілося би ще сказати про громаду чехів.

В Україні чеська громада є невеликою, але історія переселення чехів сягає давніх часів. На Миколаївщині сто років тому з'явилося чеське поселення – Богемка (нині Врадіївський район області), засноване в невеликій долині безіменної притоки річки Чичиклія між селами Новопавлівка та Доброжанівка¹⁵. На орендованих землях у місцевих поміщиків Броцького й Крауса нащадки побілогорських євангельських емігрантів і заснували своє село. Через рік, в 1906 році, з приїздом до Богемки Вілема Рейхрта, в селі виникла реформована релігійна громада, що проіснувала 56 років та була змушена припинити своє існування через великі податки, встановлені радянською владою. Тільки вже у незалежній Україні в 1992 році відроджена як чеська незалежна євангельська громада. 1908 року до села прибуває вчитель Еміль Дробний, на той час громада вже мала школу. До 1938 року навчання в школі велося чеською мовою, потім українською, з 1991 року – знову вивчається чеська мова, але факультативно. Чеські протестантські церкви й організації завжди підтримували своїх співвітчизників. Допомогали селу пережити голодомори 20-х та 30-х років ХХ століття. З їх

допомогою в 1994 році був спроектований інженером-архітектором, професором Петром Пірохтою храм – Віфлеємська каплиця, яка була освячена в жовтні 1996 року. Це друга в світі Віфлеємська каплиця, перша існує в Празі з 90-х років XV століття¹⁶.

Родюча українська земля, працьовитість краян приносили добрі господарські результати. До 1930 року в селі існувало приватне землеробство. Своїм коштом громада крім школи побудувала млин, водогін, цементні тротуари, асфальтовану дорогу, будинок культури, ставок. Крім хліборобської справи наші чехи займалися пасічництвом з другої половини 30-х років, тваринництвом з 50-х, варили пиво. До речі, Богемка єдине місце в області, де зберігається домашнє пивоваріння. Чеські традиції збереглися до сьогоднішнього дня (весільні обряди, обряди поховання, богослужіння, релігійні свята). З другої половини XX століття в Богемці були духовий оркестр, фольклорний колектив, який сьогодні має назву "Богемка", активно діє національно-культурне товариство "Чешті братржі", з ініціативи якого відкрито пам'ятник першим мешканцям Богемки, з'явилися вивіски на громадських спорудах двома мовами¹⁷.

Досліджувати чеський фольклор, вивчати звичаї та обряди в Богемці науковці розпочали з 60-х років XX століття. Співробітниками відділу етнографії Миколаївського обласного краєзнавчого музею були організовані та проведені дві експедиції до села (80-ті та початок 90-х років), під час яких були зібрані предмети побуту, одяг, книжки, фотографії. Записано багато старовинних пісень, весільні та поховальні обряди. В інтер'єрі житла чехів були помічені деякі особливості, відсутність ікон, рушників, якими українці любили прикрашати своє житло, але майже в кожній чеській родині зберігаються Біблія та Книга псалмів. Основним рукоділлям чешок було мереживоплетіння. В 1990 році до села завітала група науковців Етнологічного інституту Академії Наук Чеської Республіки.

Сьогодні за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, на Миколаївщині проживає 344 чехи, з них 202 особи в селі Богемка. Разом з чехами в селі проживають українці, молдовани, побутують дві мови: чеська й українська.

Наполеглива копітка праця краєзнавців минулого та сьогодні допомагає відновити історичну правду, повернути забуті імена, зберегти в пам'яті народу сторінки нашого спільного соціально-культурного сходження.

¹ Антонович В. Автобиографические записки // Киевская старина. – 1913. – №4. – С.101.

² Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850. – Ч.І. 1853. – Ч.ІІ; Кеппен П. Об этнографической карте европейской России. – СПб., 1852; Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869; Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. – СПб., 1863; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба / Сост. А. Шмидт. – СПб., 1863. – Т.ХХІV. Херсонская губерния; Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запоріжжя і Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Харків, 1920.

³ Дружинина Е.І. Южная Украина 1800 – 1825 гг. – М., 1970; її ж. Южная Украина в период кризиса феодализма (1825 – 1860 гг.). – М., 1981; Кабузан В.М. Народы России в XVIII веке: численность и этнический состав. – М., 1963; його ж. Народы России в I пол. XIX века: Численность и этнический состав. – М., 1992.

⁴ Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. – К., 1965; його ж. Развитие межэтнических связей на Украине. – К., 1975.

⁵ Бойко Я.В. Заселение Южной Украины в 1860 – 1890 гг. – Черкасы, 1993; Лаврів П.В. Колонізація українських та суміжних степів. Історичний нарис. – К., 1994; Данильченко О.П. Етнічні групи півдня України: Економічне і соціально-політичне становище на початку XX століття. – К., 1993.

⁶ Веселовский Б.Б. История земства за 40 лет. – СПб., 1909 – 1911. – Т.І – IV; Билоконский И.П. Земское движение. – СПб., 1914; Юбилейный земский сборник (1864 – 1914) под редакцией Б.Б.Веселовского и З.Г.Френкеля. – СПб., 1914.

⁷ Осадчий Т.И. Щербановская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии. Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание. – Херсон, 1891.

⁸ Сорокин Г.И. Местечко Дмитровка. Опыт историко-статистического описания. – Херсон, 1889.

⁹ Игнатъев Н. Заметки о современном религиозно-нравственном состоянии молдавского населения в

Новороссийском крае // Херсонские епархиальные ведомости. – 1861. – № 9. – С.35 – 49.

¹⁰ Клаус А. Наши колонии. – СПб, 1869.

¹¹ Самрикин Е.С., Уварова Е.А., Пригарин А.А., Станко В.Н. Терновка: материалы и документы (1792 – 1822). – Одесса, 2004.

¹² Гамза В.І. З історії болгарської колонії Тернівка // Миколаївщина багатонаціональна: з історії етнічних спільнот регіону. – Миколаїв, 2005. – С.159.

¹³ Сборник Херсонского земства. – 1886, отд. 111. – С.117.

¹⁴ Сумцов Н.Ф. Современная малорусская этнография. В.Н. Ястребов // Киевская старина. – 1895. – № 5. – С.189.

¹⁵ Кремінь Д. Чеській Богемці в Україні 100 років. – Рідне Прибужжя. – № 101/2231. – Миколаїв, 2005.

¹⁶ Дрбал О. Чеський храм в Богемці на Миколаївщині. – Молода Галичина. Львів, – № 128 (7305). – 5.11.1996.

¹⁷ Bohemce – 100 – Богемці. – Врадіївка, "ЛиСТОК". – 2005.

В статье анализируется практическая деятельность научных работников и земских деятелей Херсонской губернии по исследованию этнической истории южной Украины второй трети XIX – начала XX века.

Ключевые слова: болгары, чехи, этнические группы, этнография.

In the article practical activity of researches and zemstvas' members of the Kherson province on the research of ethnic history of the south Ukraine in the second third of XIX – beginning of XX centuries is analysed.

Key words: Bulgarians, Czech, ethnic groups, ethnography.